

Szívós Mihály

Nyelvi válság – avantgárd – világiány

József Attila Bécsben¹

BEVEZETÉS

Az európai és a magyarországi esztétika és filozófia történetének kutatásában, valamint az irodalomtörténet-írásban számos változás következett be, ami indokoltá teszi József Attila mintegy tízhónapos bécsi tartózkodásának újraértékelését. Az egyik fontos tényező ama látványos eredmények összességéből áll össze, melyeket a német nyelvű filozófiai és esztétikai gondolkodás XX. századi történetének kutatói értek el. Ezen belül a „nyelvi válság” és annak széles körű recepciója, valamint az avantgárd most már jobban átlátható összefüggései különösen indokoltá teszik, hogy a fiatal költő bontakozó esztétikai nézeteit egészen új megvilágításba helyezzük. A bécsi tartózkodás kutatásának egyik kulcskérdése a Németh Andor-hatás. Némethtel a fiatal költő Bécsben kötött barátságot. Az említett változások közé tartozik az ő életművének előtérbe kerülése is, amihez egyebek mellett Koestler Artúr önéletrajzának megjelenése szintén nagymértékben hozzájárult (KOESTLER 1996; 1997).

Az eszmetörténészt, aki a bécsi emigrációban éveket eltöltött magyar írókról és költőkről szóló szakirodalmat böngészi, némileg meglepheti, hogy a kutatók viszonylag kevés figyelmet fordítanak a XX. század első negyedében alkotó osztrák szerzőktől eredeztethető hatásokra. Holott a Monarchiában nevelkedett emigránsok többsége még a nyelvet is jól beszélte, öt-hat évnyi ott-tartózkodás pedig már magával vonhatta azt, hogy az átlagosnál szövevényesebb és élénkebb textuális és eszmei kapcsolatok alakuljanak ki a két ország irodalma között. A József Attiláról szóló korábbi értékelésekben is feltűnően kevés helyet kapott az osztrák költészet és esztétika szerepének taglalása, bár aligha feltételezhető, hogy a bécsi egyetemre járó költő éppen a vendég-látó ország legnagyobb bécsben tartott irodalmi és esztétikai alkotásait mellőzte volna. Ha mármost Németh Andornak a fiatal költőre gyakorolt hatását vizsgáljuk, akkor még inkább célszerű osztrák hatásokkal, de kiváltképpen a vezéregyéniségnek számító Hugo von Hofmannsthal írásainak alapos ismeretével számolnunk. Németh ugyanis mintegy hét éves bécsi tartózkodása során – kitűnő német nyelvtudásának köszönhetően – publikációival is beilleszkedett az ottani irodalmi életbe. Kutatásaim egyik fő eredménye és újdonsága éppen a Hofmannsthal, Németh Andor, valamint a fiatal költő és gondolkodó művei között fennálló intertextuális kapcsolatok kimutatása.

A költő bécsi tartózkodásának újraértékelése igazolja azt, hogy itt nagyon jelentős hatások érték őt, amint ezt már a hozzá legközelebb álló kortársai is észrevették (Kovács 1957, 149), s hogy e hatások pályája végéig befolyásolták gondolkodását és

¹ A tanulmány alapjául szolgáló kutatást 2001–2002-ben a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány támogatta, amiért e helyen mondok köszönetet. A szöveg második változata a 2002 júniusában rendezett József Attila-konferenciára készült el.

költészetét. József Attila korábbi hazai környezete lényegesen kevesebb ösztönzést tudott adni – a bécsi magyar emigráció nemzetközi tájékozottságú és alapos műveltséggel rendelkező íróinak, költőinek, képzőművészeinek és kritikusainak világához képest. A bécsihez hasonló színvonalú környezetbe Párizsban sem került. Élete utolsó három évében pedig – mondhatni – visszatért néhány Bécsben megismert költőhöz és témához. A hatások fontosságát önmagában már az a tény is valószínűsíti, hogy az osztrák főváros egyrészt a magyar irodalom második központja volt, másrészt az avantgárd egyik legjelentősebb nemzetközi műhelyének adott helyet akkoriban. A fiatal költő koncentráltan megtalálhatta itt a régi és az új esztétikai irányzatokat, a nyomukban kivirágzó költői és képzőművészeti kísérleteket, valamint az ezeket az alkotásokat megmérő kritikákat is.

Bár ismert, de mégsem eléggé hangsúlyozott tény, hogy József Attila Bécsben találkozik először Hatvany Lajossal és körével. A *Tiszta szívvel* című versről Hatvany az egyik legjelentősebb elismerést fogalmazta meg: a háború utáni nemzedék legfontosabb dokumentumának nyilvánította. Vele egybehangzóan nagyrabecsüléssel nyilatkozott e versről a *Nyugat* egyik alapítója, Ignotus is. Ez a rendkívüli siker is befolyásolta az esztétikai-költői válaszüton levő József Attilát. Hatvany körében József Attila Ady Endre sok barátjával és tisztelőjével is találkozott, a velük való beszélgetések elmélyítették a nagy költőelőddelel kapcsolatos ismereteit és élményeit.

BÉCS ÉS A MAGYAR EMIGRÁCIÓ

Az első világháború után megvalósult polgári demokrácia Ausztriában lényegesen szabadabb légkört teremtett ahhoz képest, ami Magyarországon a világháború és a két forradalom, valamint az azokat követő megtorlások után és a Bethlen-konzolidáció elején kialakult. Kiváltképpen érvényes volt ez Bécsre, ahol az önkormányzati választásokat rendre a szociáldemokraták nyerték meg. Helyi szinten sokat tettek azért, hogy választóik szociális helyzete javuljon: megreformálták az oktatást és lakásépítési programot is indítottak. A kialakult baloldali légkör jótékonyan hatott a magyar emigráció mindnapjaira is.

Am a viszonylag kedvező külső körülmények ellenére a magyar emigráció rövid időn belül haladni kezdett és lassan felmorzsolódott. A Bethlen-féle konzolidáció előrehaladásával, a katonai különítmények felszámolásával és a magyarországi szociáldemokraták tevékenységének legalizálásával párhuzamosan többségük számára okafogyottá vált a bécsi menekültstátusz fenntartása. József Attila ottani tartózkodása idején már megindult a hazaszivárgás, illetve a más országokba való elvándorlás. Az emigráció által alapított lapok, azt követően, hogy újra beengedték Ausztriába a magyar újságokat, gyorsan elhaltak. Végül már csak két irodalmi lap, a Fényes Samu szerkesztette *Diogenes* és Kassák lapja, a *Ma* jelent meg. Közülük csak az előbbi jelentett publikációs fórumot József Attila számára.

JÓZSEF ATTILA KIUTAZÁSÁNAK MOTÍVUMAI, AZ ELŐKÉSZÜLETEK ÉS AZ ELSŐ FOGADTATÁS BÉCSBEN

A KIUTAZÁS MOTÍVUMAI

József Attilának a Horger Antallal támadt konfliktusa miatt célszerű volt elhagynia a Szegedi Egyetemet. Már Szegeden felvetődött benne a külföldre való távozás gondolata, amit az is nagyon kívánatosá tett a számára, hogy baráti körének tagjai – például Erg Ágoston és a nála fiatalabb Hont Ferenc – már voltak külhoni tapasztalatszerző körúton. A költő 1925 nyarán Párizsba készült, sőt egy forrás szerint még ősszel, Bécsben is számolt a franciaországi kiutazás lehetőségével (TVERDOTA 1981, 10–11), és csak kényszerűségből maradt ott (BOKOR 1963, 661). Ebben alighanem szerepet játszott a Makai család rossz anyagi helyzete is, és ezzel összefüggésben az a tény, hogy Bécsben az egyetemi beiratkozás és a létfenntartás is lényegesen kevesebbe került, mint Párizsban (BOKOR 1963, 670).

A Kassák vezetete Ma-csoporthoz való csatlakozás szándéka ugyancsak a bécsi út egyik mozgatórugója volt. A bécsi tartózkodásra készítő motívumok között szintén kiemelkedő szerepe volt Juhász Gyula bécsi kapcsolatainak – aki utalt rá, hogy a magyar irodalom másik központja Bécsben van (HONT 1957, 107) –, de az idősebb költő közvetlenül is ösztönözhetette fiatalabb kollégáját erre a lépésre.

Egy közvetlen, sürgető ok is közrejátszott József Attila kiutazásában. 1925-ben ugyanis tagja lett a Vági-féle féllegális Magyar Szocialista Munkáspártnak. Belépésében alighanem közrejátszott az Igen csoport aktív baloldalisága és a Horger-ügy is. Szeptemberben a Vági vezetete párt sorait letartóztatások ritkították meg. A fiatal költő emiatt jobbnak látta, ha még abban a hónapban külföldre távozik (PÉTER 2000, 200–201).

KEZDETI FOGADTATÁSA BÉCSBEN ÉS ELSŐ KAPCSOLATAI

A bécsi időszakban, különösen az első hónapokban a költő – miközben széles művelődési lehetőségek nyíltak meg előtte – igen rossz anyagi körülmények között élt. Nyelvtudását menet közben szerezte meg: németül beszélni még az időszak végén sem tudott igazán jól, noha az olvasás már jól ment neki (NADASS 1957, 161). Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az egyetemi továbbtanulási lehetőségeket nem tudta teljes mértékben felhasználni műveltségének gyarapítására.

Több forrásunk adatai is azt támasztják alá, hogy József Attila kezdetben azért fordult Kassák Lajos csoportja felé, mert azt tekintette a korszerű baloldali művészet letéteményesének. Kassák gyakori stílusváltásai, melyekről talán csak mozaikszerű ismeretei lehetettek, nem ébreszthettek benne kételyt. Az idősebb költőtárs költésze iránti érdeklődését fokozhatták azok az információk, melyek az Igen-csoport körében két fiatal költőtárs, Hont Ferenc és Erg Ágoston közvetítésével jutottak el hozzá. József Attila számított arra, hogy verseivel sikert arat az akkori magyar irodalmi élet másik centrumában. Híre – a *Tiszta szívvel* fogadtatása, de főleg a *Lázadó Krisztus* című verse kapcsán ellene folyó per miatt – már messze megelőzte és garantálta számára a pozitív fogadtatást (NÉMETH 1973, 415). E sikorsorozatból csak Kassák elismerése hiányzott, aki elutasította költészetét. A nyilvánvaló stílusbeli különbsége-

ken túl Kassák távolságtartásában talán szerepet játszhatott bizonyos mértékű művészi féltékenység is a könnyen verselő egyetemista fiatalember iránt, aki gyors irodalmi karriert csinált, s akit költőként minden irányzat és kör elismert. A magyar emigráció e körei közé tartozott a Hatvany Lajos, a Lukács György és Balázs Béla, valamint a Lesznai Anna körüli csoport. 1925 végére ezekben a csoportokban már személyesen is ismerték és valamilyen formában támogatták a költőt. Emellett József Attila nagyon jelentős segítséget kapott a Collegium Hungaricum igazgatójától, Lábán Antaltól és diákközösségétől, amely „amerikai árverést” rendezett a javára: a befolyt nyolcszáz schilling fedezte beiratkozási költségeit (TVERDOTA 1981, 10–11).

A HEGEL- ÉS MARX-TANULMÁNYOK, VALAMINT A TÖRTÉNETISÉG PROBLÉMÁJA

A TÖRTÉNETFILOZÓFIAI TANULMÁNYOK

A történetiség filozófiai problémáival József Attila mélyebben ugyancsak Bécsben ismerkedett meg. A források, visszaemlékezések alapján indokoltan feltételezhető, hogy ehhez jelentős impulzust kapott Hegel, Marx és Engels műveinek olvasásából (KOVÁCS 1957, 151). József Attila Marx-tanulmányai során olvasta a *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatahoz* című, befejezetlenül maradt és posztumusz publikált művet, melynek végén a szerző utal arra, hogy egy adott társadalmi forma letűnésével a hozzá tartozó irodalmi motívumkészletek is elvesztik alkalmazhatóságukat. Ezt a tételt átveszi és beilleszti a saját esztétikai gondolkodásába. Kovács György visszaemlékezése arról tanúskodik, hogy egy vitájuk során már alkalmazta is ezt az eszmét, anélkül, hogy a forrásra hivatkozott volna: „[...] egyre jobban belemelegedve magyarázta, hogy korunkban a holdnak nincsen kulturális és művészi szerepe, de egykor volt. A hold ebben az esetben csak történelmi elhatárolás, pusztán jelző, de nem okvetlenül értékítélet is. Azért említem meg ezt a kis jelenetet, mert sokkal később olvastam *Művészetbölcseleti alapfogalmak* című prózai írását, és ebből egy részlet gondolata, úgy látszik, akkor fogamzott meg benne.” (KOVÁCS 1957, 151.) Az az érv, hogy a poézis mint aktív-mágikus tevékenység, mely a görög és római eposzokat hagyta az utókorra, már nem létezhet tovább, mert a társadalmi előfeltételei megszűntek, némileg módosítva felbukkan Németh Andor 1926-ban írt *Kommentárjában* is (NÉMETH 1973, 174).

József Attila mindazonáltal Bécsben sem filozófiailag, sem politikailag nem válik marxistává. A politikai filozófia terén mindenekelőtt két anarchistát hallgat – a magyar Weilert és az osztrák Ramust (NÉMETH 1973, 419). Weilerrel személyesen is megismerkedik. Az anarchizmushoz fűződő kapcsolatát József Attila később maga is megemlíti, mint múltjának részét. Ez az érdeklődés nem előzmény nélkül támadt fel, hiszen a *Tiszta szívvel* című vers, miként a *Nem én kiáltok* című verseskötet, maga is anarchista tendenciákat mutat (BOKOR 1963, 676). A *Tiszta szívvel* jelentős bécsi sikere igazolta számára az anarchista eszmék létjogosultságát a költészetben.

Két közvetlen és egy közvetett információból is tudjuk, hogy József Attila Bécsben elkezdte Hegel-tanulmányait. Sándor Pál úgy emlékezik, hogy a fiatalember az ő biztatására fogott bele a német filozófus munkáinak tanulmányozásába (SÁNDOR 1957, 313). Németh Andor a költő bécsi éveiről írott novellaszerű visszaemlékezésé-

ben, melybe számos más, a költő bécsi tartózkodásával kapcsolatos hiteles motívum van beleszöve, intenzív Hegel-tanulmányokat említ (NÉMETH 1989, 366). Kaszák Lajos szerint pedig filozófiai téren elsősorban Lukács György és Balázs Béla foglalkoztak József Attilával. Különösen az előbbivel való érintkezés valószínűsíti azt, hogy József Attila elolvasta az erősen hegelizáló *Történelem és osztálytudat* című Lukács-művet, és ez az élmény talán további Hegel-tanulmányokra sarkallta. Mindezek alapján ténynek tekinthető, hogy József Attila Bécsben elkezdte tanulmányozni a német filozófus műveit.

A Hegel-tanulmányok egyik következménye, hogy József Attila, amint arról egyik érvelése tanúskodik, felismeri a különőség kategóriájának fontosságát a társadalomfilozófiában és az esztétikában: „A formarobbantók ott tévednek, hogy a formát tagadják – általában –, holott csak egy bizonyos, tartalmát veszített, immár csak virtuozításra alkalmas forma érett, rohadt meg a pusztulásra. A tévedés ugyanaz, mintha a társadalmat mint olyant tagadnók egy bizonyos társadalmi forma helyett.” (NÁDASS 1957, 159.) Az általános és különös viszonyának ez a taglalása az érvelés filozófiai megalapozottságára utal, közelebbről pedig Hegel *Esztétikai előadások* című művének tanulmányozására.

2. A BÉCSI HISTORICIZMUS

A bécsi avantgárd sajátos környezetben bontakozott ki. Mintegy ellenpólusát alkotta a még mindig eleven historicizmus mint művészeti irányzat és az általa befolyásolt bécsi modernizmus is (LE RIDER 1995, 2). E modernizmus irodalmi vezéralakjának Hugo von Hofmannsthal számított, aki József Attila bécsi tartózkodásának idején még élt és alkotott, és akit Németh Andor irodalmárként és színikritikusként is jól ismert. E modernizmus hatása a húszas években még javában érezhető volt: „A hofmannsthal-i modernizmus paradoxona alapjában véve a »bécsi modernizmusé« a maga egészében: a historizmusnak nevezett korszak stílusában gyökeredzik [...] Valójában ez a bécsi »historicizmus«, amely az 1880-as évek óta hanyatlik, és amelyet a modernizmus már többször eltemetett, a Habsburg-monarchia utolsó napjaiig folytatódott [...]” (LE RIDER 1995, 14.) Hasonlóképpen életerősnek bizonyult az antikizáló dráma irányzata (LE RIDER 1995, 14).

A bécsi irodalmi és esztétikai beszélgetések, viták József Attila költői és költészet-bölcseleti tudatosságát igen nagy mértékben lendítették előre. E kiemelkedően fontos folyamatban (SZABOLCSI 1977, 487) azonban alighanem közrejátszottak más művészeti ágak hatásai is. A költő zenei műveltségének gyarapodására filológiai bizonyíték Németh Andor visszaemlékezése, aki maga is jól játszott zongorán. Németh megjegyzi, hogy a fiatal, tehetséges zongoraművész, Arányi Baba játékát Bécsben sokszor hallgatták. Barátjának szakértő kommentárjaiból József Attila bizonyosan sokat tanult. Wagner zenéjének megismeréséről a fiatal költő egyik legfontosabb, bécsi keltezésű levele tanúskodik (JÓZSEF 1976, 106). A klasszikus formák és a legmerészebb építészeti, képzőművészeti, zenei és irodalmi újítások együttélése – az esztétikai elmélet és a spontán recepció szintjén is – motiválhatta a költőt arra, hogy ő maga is keresse a hagyományos és a modern találkozási pontjait.

NYELVI VÁLSÁG, MODERNIZMUS ÉS AVANTGÁRD BÉCSBEN

A századelőn a Monarchia szellemi életének egyik legjelentősebb fejleménye a nyelvi válság problémakörének kibontakozása volt. A nyelv közvetítő szerepének problematikusságát már Nietzsche is érintette, utána Hofmannsthal kortársa és barátja, Fritz Mauthner tárgyalta. A legnagyobb hatású írás Hugo von Hofmannsthal tollából született meg, aki először *Ein Brief (Levél)* című művében fejtette ki az alapvető problémát. E fiktív levél írójának Hofmannsthal Lord Chandost, Francis Bacon tanítványát tette meg, tehát egy történetileg létező személyt, aki ekképpen foglalja össze nehézségeit: „Az esetem, röviden, a következő: Végleg elveszett az a képességem, hogy valami dologról összetartozóan gondolkozni vagy beszélni tudjak.” (HOFMANNSTHAL 1921, 38.) A szöveg további részéből az derül ki, hogy a válság vonatkoztatási válság is, hiszen a levélírónak mint költőnek a dolgok tudományos leírására korábban alkalmazott nyelv már nem engedelmeskedik, mert elvesztette mágikus erejét.

A Chandos-levél erősen sűrített műalkotás. Tartalmát tekintve Horatiusnak Florushoz írott leveléhez hasonlít, amelyben a római költő megfogyatkozott ihletéről panaszkodik (LE RIDER 1995, 77). Kimutathatóak még olyan intertextuális szálak, melyek Bacon műveihez (BOMERS 1991, 42), Novalis *Monológ* című írásához, valamint Mauthnernek *Nyelvkritikai adalékok (Beiträge zu einer Kritik der Sprache)* című, nietzschei ihletésű művéhez és egyik elbeszéléséhez (HOFMANNSTHAL 1991, 281) fűzik. Közvetlen funkcióját tekintve a levél költői válasz volt Stefan Georgénak (LE RIDER 1995, 83), aki Hofmannsthal a költői pályán való előrehaladásra szerette volna ösztönözni, miközben az egyre inkább a prózai műfajok és a színház felé fordult. Hofmannsthal fejlődését tekintve a levél poetológiai kísérleteinek egyik kiemelkedő állomása volt (KÖNIG 2001, 74–77).

A Hofmannsthallal kezdetben szoros kapcsolatban álló német költőnek, Stefan Georgénak az intellektuális tisztességre, a hamis pátosz elvetésére irányuló törekvése erősen hasonlított a husserli fenomenológiai iskola gondolkodói stílusához (SAFRANSKI 2000, 110). Hofmannsthal „nyelvi válsága” viszont a fenomenológia egyik fő vizsgálati céljához állt közel, mely szerint „magukhoz a dolgokhoz” csak úgy juthatunk el, ha nyitottak vagyunk az evidenciák iránt. Ebben a nyelv is akadályoz bennünket, amennyiben közvetífti felénk mindazt, amit a tudatról és a világról már eddig mondtak: következésképpen új módon kell magunkhoz engedni a dolgokat (SAFRANSKI 2000, 111). Az itt megmutatókozó nyelvkritikai mozzanat azután kiemelkedő fontosságúvá válik Heidegger számára is. 1928-ban írt első esztétikájában József Attila a fenomenológiai iskola vizsgálatainak és Hofmannsthal poetológiai kísérleteinek, valamint Pauler Ákos ezekhez kapcsolódó kezdeményezésének a metszéspontjában kezdett el foglalkozni „a dolog” fogalmának meghatározásával. A meghatározás kidolgozásához a hegeli logikából is merített. Ily módon hasonlóan járt el és hasonló előzményekre támaszkodott, mint jóval később Hans-Georg Gadamer, aki a hermeneutikai hagyományt különösen a fenomenológiai iskolának és Heideggernek az eredményeire, valamint a hegeli filozófia vívmányaira való tekintettel dolgozta fel hermeneutikájában. Ebből adódik a köztük fennálló hasonlóságok jelentős része.

A Chandos-levél, mely fiktív levélként 1603. augusztus 22-re van datálva, két részben, 1902. október 18-án és 19-én jelent meg a berlini *Der Tag* című napilapban. A levél végleges szövegformáját akkor nyerte el, amikor Hofmannsthal 1907-ben betette akkor megjelenő *Prózai írásai* közé (HOFMANNSTHAL 1991, 278). A szöveg ezután

1924-ben bekerült az *Összegyűjtött művek* második kötetébe is. Fontosságát mutatja, hogy 1925-ben külön kiadvány formájában jelent meg Darmstadtban. A három magyar kiadással együtt tehát hat olyan szövegkiadás állt rendelkezésre, mely eljuttatott József Attila vagy a nála is tájékozottabb Németh Andor kezébe.

A *költő és a ma* című előadásában, melyet az 1914-es első magyar kiadás, majd az azt megismétlő kiadások társítottak a *Levéllal*, Hofmannsthal filozófiai, esztétikai és szociológiai síkon közelíti meg a költői lét és alkotás problémáját. E műben már nem a nyelvi pesszimizmus uralkodik, hanem a költői alkotásfolyamat nehézségeinek feltárása és a költői élethelyzet szélsőségeinek a megértése. Ez a maga nemében rendkívüli írás a bécsi modernizmus és az avantgárd művészeinek esztétikai gondolkodására is kihatott.

Hofmannsthal mindkét fentebb említett írása beleilleszkedett abba a több évtizedes folyamatba, amit a művészetek szubjektívizálódásaként említ a szakirodalom. A szubjektív látásmód a költészetben a költői én jelentőségének felértékelődésével járt. Ezen a ponton az avantgárd több irányzata is találkozott a historicizmus által befolyásolt modernizmussal. Az ilyen találkozások számára Bécs városa, ahol egymás mellett éltek a szubjektívizálódás folyamatának különböző korokban megszülető és egészen eltérő töről fakadó irányzatai, ideális helyet biztosított.

JÓZSEF ATTILA ÉS KASSÁK LAJOS ESZTÉTIKAI NÉZETEINEK KAPCSOLATA BÉCSBEN

AZ „IZMUSOK” ELMÉLETEINEK HOZADÉKAIRÓL ÁLTALÁBAN

Az avantgárd különféle irányzatai gyors egymásutánban követték egymást, és elveik kölcsönhatásba kerültek a századvég és a századelő német és osztrák esztétikai törekvéseivel. A XX. század első két évtizedének esztétikai palettája így még színesebbé vált. Az 1880-tól 1920-ig terjedő korszak német és osztrák esztétikai törekvéseinek közös jellemzőit Koopmann nyomán (KOOPMANN 1997, 12–31) a következőképpen lehet összefoglalni:

1. Megváltozik a realitás fogalma. Az irodalom és a művészet feladata megtalálni a létezés további dimenzióit a tárgyi világ mögött vagy mellett.
2. Megváltozik a nyelvhez való viszony. A nyelvre vonatkozó kritikák következményeképpen a nyelvvel való kifejezés új lehetőségeit keresik, ami nem egyszer az elismert nyelvi logika kikapcsolását jelenti. Ilyen törekvések az avantgárd irányzatok körében is mutatkoztak.
3. Megváltozik a művészetekhez, különösen a nyelvhez kapcsolódó művészi ágakhoz való viszony, amennyiben csak őket tartják illetékesnek arra, hogy az élet elzárt, nehezen megközelíthető területeihez hozzáférjenek.

Mindezen változások fényében sürgetőnek látszott a költészet átalakítása is, beleértve a verselés formáit. József Attila – és ez nem elhanyagolható szerencsés körülménynek bizonyult költői pályája során – már a leszűremlő tanulságok időszakában indult el a Parnasszus felé.

KASSÁK UTOLSÓ BÉCSI KÖLTÉSZETESZTÉTIKÁJA

Kassák folyamatosan követte az avantgárd különféle fordulatait. Váltásai Németh Andor visszaemlékezése szerint őszintének és szükségesnek tűntek fel (NÉMETH 1989, 16). Kassák jelentősége József Attila fejlődésének szempontjából részben abban is rejlett, hogy ezeknek az új művészi irányzatoknak a többségét irodalmilag is értelmezte és költőként magyar nyelven is megjelenítette. Kassák, aki nemzetközi viszonylatban is az avantgárd egyik vezető művészeinek számított, ugyancsak példával szolgált a pártos költészet elutasítását illetően, minthogy „a politikusok által követelt szellemi öncsonkítást nem volt hajlandó elkövetni magán” (NÉMETH 1989, 16). A *Ma* csoportjába tartozó munkatársai közül sokan elhagyták ezért, sőt ellene fordultak. Kassák ezenfőül hirdette azt is, hogy „a forradalmi művészeknek semmilyen osztályt sem kell szolgálnia, a munkásosztályt sem” (CONGDON 1991, 140). Ez önmagában elég volt ahhoz, hogy szembekerüljön a kommunistákkal, de a radikálisabb szociáldemokratákkal is.

Kassák legutolsó bécsi költészetesztétikáját *Az új versről* című írása foglalta össze, mely 1926-ban jelent meg. A benne foglalt gondolatok az ottani szellemi környezet hatásait is mutatják. E rövid, de annál fontosabb tanulmánya ellentmondásokat is tartalmaz. Szerinte az új vers esetében „nem a formai megjelenésen, hanem a tartalmi lényegen van a hangsúly” (KASSÁK 1983, 591). Kassák maga is elismeri, hogy kifejtése talán túlon túl társadalomszemléletinek látszik, amikor a mai vers minőségét a költő emberségéhez, emberi értékéhez kapcsolja. A verset úgy határozza meg, mint „az ember és a kozmosz egymáshoz való viszonyának kifejeződését a művészetben” (KASSÁK 1975, 190). Ha a két kassáki definíciót összevonnuk, akkor az új vers fő vonatkoztatási tartománya az ember és kozmosz viszonya lesz, ahol is ennek a tartalomnak az érvényesülését alapvetően befolyásolja a költő emberségének minősége. De a költő, Kassák szerint, nem lehet, mint elődje, a logika és a filozófia rabja: „[a költő] az elementáris alkotás embere. Verseiben nem sajátos értelmi közlést, hanem sajátos elemek sajátos egységét akarja kinyilvánítani.” Más szavakkal, az „új vers szavai nem az értelem szürke teherhordói” (KASSÁK 1975, 191). Az értelemképzésnek ez a tagadása az, amit József Attila is élesen bíralt Kassák 35 verséről jóval később, 1931-ben írott kritikájában. Az ember és kozmosz viszonyát Kassák tehát szubjektív vetületben javasolja ábrázolni. A kozmoszhoz való viszonyról azonban, amellyel tulajdonképpen azt akarta jelezni, hogy a külvilággal való kapcsolatnak is szerepe van a versben, az derül ki, hogy nem részleteiben, hanem legfeljebb csak az egészen elvont általánosság szintjén foglalkoztatja a költőt, hiszen máskülönben annak az értelemnek, amely a dologi világ nyelvi megközelítését uralja, legalább valamilyen szerepet kellett volna juttatnia. A versforma mellett József Attila és Kassák útjai e ponton is szétváltak Bécsben. A fiatal költő ugyanis nem mond le arról, hogy a külső, tárgyi világ részleteire is pontosan referáljon költészetével, noha azokat bécsi korszakában még olyan mozaikkockáknak tekinti, melyekből a költői én szubjektív világának képeit ki lehet rakni.

Koopmann megállapításai *mutatis mutandis* érvényesek Kassákra nézve is, aki a szubjektivitás világának feltárását jelölte meg a költészet egyik fő feladatának. E ponton viszont követi József Attila, aki ezt költészetbölcseleti szinten is tudatosítva el tud szakadni a Petőfi örökségéhez mereven ragaszkodó Erdélyi József verseszményétől, melynek egyik hiányossága éppen az, hogy nem ad elegendő teret a költői szubjektum világának.

A bécsi időszakot megelőzően József Attila politikailag gyorsan radikalizálódott, de még ebben az időben is távol állt a kommunista pártköltészettől, melynek alacsony színvonala Bécsben ugyanúgy taszította. Ahhoz, hogy a költészetnek ettől a fajtájától távol tartsa magát, Kassák konfliktusai és személyes példája is hozzájárult.

A KASSÁKTÓL TÁVOLODÓ JÓZSEF ATTILA

József Attila már a bécsi tartózkodása előtti időszakban is önálló esztétikai vélemény, de kiváltképpen költészettani álláspont kialakítására törekedett, ami akkor még szorosán összekapcsolódott etikai törekvéseivel. A forma kérdései már ebben a korai időszakban is erősen foglalkoztatták, minthogy „a formai tökéletességet mindennél többre tartotta” (HONT 1957, 106). Ugyanakkor tudatosította a konstruktivista szabad vers és a kötött formájú vers közötti dilemmát, illetve a velük kapcsolatos vitát már korábban megismerte és állást is foglalt ezzel kapcsolatban (HONT 1957, 110). Bécsi tartózkodásának elején a konstruktivista elmélet még erős, míg az időszak vége felé, 1926 nyarára Kassák már elérték a posztavantgárd korszakának küszöbére (ACZÉL 1999, 111). A Kassákkal való sikertelen találkozás után József Attila a saját útján haladt tovább. A régi példakép befolyását illetően költészetében nem pálfordulás zajlott le, hanem csak lassú, fokozatos kiigazítás. A saját út mellett való kitartását az is alátámasztja, hogy Nádass József visszaemlékezése szerint már bécsi tartózkodása legelején megvédte a formailag kötött verset (NÁDASS 1957, 159). József Attila voltaképpen már ott elhatárolódott Kassáktól, hogy a vers eszközeit, ritmusát, rímeit, a hangzók párosítását is a vers értelme alá rendelte, és kereste az élmény kifejezhetőségével való összefüggéseiket. Ebben azután leginkább a *Tiszta szívvel* átütő sikere erősítette meg. Bécsi tartózkodásának vége felé, 1926 júniusában írt levelében, melyben néhány összegező jellegű megjegyzést is tesz, kijelenti, hogy voltaképpen nincs már köze Kassákhöz (JÓZSEF 1976, 106). Ennek kétségtelenül ellentmond az, hogy idősebb és tapasztaltabb költőtársának versei, képei, szóalkotásai és főleg újításai továbbra is vonzerőt gyakoroltak rá, és így számos kassáki motívummal élt verseiben még jóval később is (TVERDOTA 1987, 175, 180). Noha a fiatal költő nem engedett saját költészetesztétikai koncepciójából, Németh Andor szerint „mégis úgy találja, hogy Kassáknak és körének igaza van, a népdalforma nem nyújt elég lehetőséget bonyolult lelki tartalmak kifejezésére. S jöllehet Kassák vonakodik körébe fogadni, s nem veszi komolyan kísérleteit, hónapokon, sőt éveken át Kassák iskolájába jár, igyekszik ellesni annak utolsó modorát, kifejezésbeli fortélyait. A Kassák számozott verseinek modorában gyártott költeményei művésziileg értéktelenek. De át kellett esnie ezen is, hogy elkerülje Erdélyi sorsát, s hogy megtalálja az elmaradhatatlan zsákutcába-tévedések és visszafordulások után a tartalomnak és a formának azt az egyezését, amelyet maga teremtet, amely félreismerhetetlenül, egyedül az övé.” (NÉMETH 1973, 416.). A jelzett dilemma pontosan jellemzi a fiatal költő pályájának egy szakaszát. A meghaladására tett erőfeszítések kétségtelenül hajtóerejévé váltak József Attila esztétikai és költészettani tanulmányainak. De erős leegyszerűsítés lenne, ha költői útkeresését csak a kassáki avantgárd képezte Kharübdisz és a népies költészet Szköllája közötti áthajózásként íránk le, mert abban éppúgy közrejátszott az osztrák és egyáltalán a német nyelvű költészet, a frissen megismert szovjet avantgárd költészet, vagy az Ady-hatás elmélyülése.

AZ ETIKA ÉS ESZTÉTIKA VISZONYA

József Attila etikai érdeklődése már egészen korai időszaktól kezdve dokumentálható. Az etikai szempontnak a megőrzése és érvényesítése költészetében is kimutatható (Szívós 1995). A bécsi út előtti időszakban Kassák hatása erősen megmutatkozott ezen a téren is. A legjellemzőbb példa erre az 1924 karácsonyán megjelent *Nem én kiáltok* című verseskötet végén a kassákos utószó, melyben a fiatal költő „a még szociálisabb ember” eljövételét reméli (CONGDON 1991, 141). Hont Ferenc visszaemlékezése szerint a bécsi tartózkodása előtti egy év során József Attilánál az esztétikai kérdések még szorosan összefonódtak etikai problémákkal. Mindketten azt vizsgálták, hogy mi a költő feladata, és egyetértettek abban, hogy „a tett az egyetlen, amely az etikus hasznosság szempontjából számít” (HONT 1957). A versírást pedig tettnek tekintették. Az etikai problémák iránti mély elkötelezettség jele volt az is, hogy József Attila a népdalból és a népballadából éppen az erkölcsi dráma témavariációit látta folytathatóknak, miként azt szegényember-versei mutatják.

Az ausztriai kiutazást közvetlenül megelőző időszaknak és a bécsi tartózkodás kezdetének egyik fontos fejleménye viszont az, hogy a Kassákhöz való közeledés, majd a tőle való fokozatos eltávolodás problémái miatt József Attila gondolatvilágában egy időre elhalványodott az a közvetlen kapcsolat, amit a költészetesztétika és az etika között korábban hangsúlyozott. A fiatal költőt teljesen lefoglalták a költészet elméleti – és gyakorlati – problémái egészen az 1927-es évig, amikor már egyéni, összetéveszthetetlen hangon szólalt meg. Számos irodalomtörténész úgy véli, hogy ezzel lezárult az útkeresés. E hosszú fejlődési folyamatnak a legmozgalmasabb szakasza kétségtelenül a bécsi tartózkodás idejére esett. A formai megújulás azután az etikai problémák pontosabb megközelítését is szavatolta, mivel a személyes én szubjektivitásához és érzelmvilágához való visszatérése a költészetelméletben egyben az egyéni felelősség elvéhez való visszatérését is jelentette. Az elmélyülő erkölcsfilozófiai belátások azután hozzásegítették ahhoz, hogy távol maradjon azoktól a tévutaktól – vagy legalábbis ne menjen messze rajtuk –, melyeket a baloldali politika színárnyalataiban jelentkező mozgalmi költészet számos képviselője bejárt.

NÉMETH ANDOR HATÁSA JÓZSEF ATTILÁRA

NÉMETH ANDOR HELYE AZ IRODALMI-MŰVÉSZI ÉS ESZTÉTIKAI IRÁNYZATOK KÖZÖTT

Németh Andor ekkoriban a *Bécsi Magyar Újság* munkatársaként dolgozott. Otthonos volt mind a német, mind a francia nyelvű esztétikai és filozófiai irodalomban. Rendszeresen olvasott Kantot és Hegelt. Forgatta Proustot is, és behatóan ismerte a fontosabb kortárs osztrák irodalmi és esztétikai műveket. Németh a bécsi emigráció egyik irányzatához sem csatlakozott, és ami talán még fontosabb, egyikkel sem voltak mély politikai konfliktusai. Az emigráns politikai irányzatoktól való távolságtartása (RÉZ 1973, 752) is bizalmat keltett József Attilában, és erősítette szemében irodalomkritikusai és költői hitelét. Németh, aki tisztában volt azzal, hogy Kassák a legjelentősebb alkotó a bécsi emigráció egészében (RÉZ 1973, 754), gyakran egészen kiélezett esztétikai vitákat folytatott vele. Esztétikai és irodalomkritikai írásai meggyőzően mutatják,

hogy ennek során mindazon problémák legtöbbször sorra vették, melyek a nyelvi válság következményeiként megjelentek és magukat az avantgárd irányzatokat is befolyásolták. Németh Andornál ezenfelül egyértelműen kimutatható Hofmannsthal közvetlen hatása is. A nyelvi válság eredeti problémafelvetései az „izmusok” után természetesen már nem hathattak olyan ösztönzően. De Hofmannsthalnak az a meglátása, hogy a modernitás nem elhanyagolható nyelvi elszegényedést hozott magával, hiszen a nyelv elvesztette ősi, mágikus kifejező erejét, utat talált egyes avantgárd szerzők és Németh Andor érvrendszerébe. „Mert a szavak a dolgok elé álltak. A másodkézből való megismerés elnyelte a világot – írja Hofmannsthal. – A kor végtelenül összetett hazugságai, a hagyomány tompa hazugságai, a hivatalok hazugságai, az egyes emberek hazugságai, a tudomány hazugságai, mindez mint milliárdnyi légy tapad rá szegény életünkre. Birtokában vagyunk egy döntő eljárásnak, hogy a gondolkodást teljesen belefojtsuk a fogalmakba.” (HOFMANNSTHAL 1979, 497.) Az avantgárd egyes költészeti irányzatai ugyancsak a nyelvi megújulás, a kifejezőerő fokozásának programjával lépnek fel, bár nem hivatkoznak sem a modernizmusra, sem Hofmannsthalra. Az osztrák költőéhez nagyon hasonló kifakadást olvashatunk Németh Andornak *Az „értelmetlen” versekről* című, 1923-ban megjelent rövid írásában is: „Az élethazugságok azonban lassanként az egész emberiséget bemaszatolták, az általánosan terjedő műveltség és az újságolvasás elvégezte a továbbit. Ma már az egész nyelv meg van fertőzve stílussal, végig az egész vonalon kész kifejezésekkel élnek, szeretkeznek és pusztulnak el az emberek, az emberiség érzelmi leromlása tökéletes, s a szavak uralma még a legösztönösebb önkritikától is megfosztja az emberállatot.” (NÉMETH 1973, 170.) Ez a nyelvi válság megfogalmazása a költői gondolkodás szempontjából, némileg kiegészített és módosított érveléssel. Sőt, ez a gondolatmenet még Kassáknak *Az új versről* című írásában is felbukkan, amikor az új vers „életességét” taglalja: „És nagy részben ez az aktív életessége az, ami az átlagolvasó részére, jobban mondva más élet- és kulturperiódusok törvényeivel teletömött olvasó részére érthetatlenné és felfoghatatlanná teszi.” (KASSÁK 1983, 592.) Németh Andor nagy jelentőségű *Kommentárjában*, mely, akárcsak Kassák írása az új versről, 1926-ban jelent meg, visszatért ehhez a hofmannsthalai gondolathoz. Minthogy mind József Attila bécsi tartózkodása előtt, mind pedig hazatérése után Németh ezt a problémát mint a kortárs költészet legnagyobb problémáját mutatta be, okkal feltételezhető, hogy a költészetesztétika minden kérdése iránt érdeklődő fiatal barátjával is töviről-hegyire megvitatta. A tudomány valóságellenes nyelvének, az eleven valóságot eltakaró fogalomnak a gondolata József Attila esztétikájában mint „a valóságot megölő fogalom” is felbukkan több alkalommal. Első költészetbölcseletének kulcsfogalmát, az ihletet „az ítélet ítélelbeli mozzanatának megsemmisítéseként” (JÓZSEF 1995, 136) értelmezte, és későbbi írásaiban is hangsúlyozta a fogalom valóságellenességét.

HOFMANNSTHALI HATÁSOK JÓZSEF ATTILA ÉLETMŰVÉBEN

HOFMANNSTHAL MŰVEINEK FOGADTATÁSA MAGYARORSZÁGON

Hofmannsthal műveinek hazai recepciója már a XIX. század végén elkezdődött. Ehhez kedvező terepet biztosítottak azok a mélyebb összefonódások, melyek a Osztrák–Magyar Monarchia keretében összekapcsolt két kultúra között létrejöttek. A *Nyugat*

már megalapításának évében két tanulmányt publikált az osztrák költőről és drámaíróról, olyan rangos szerzők tollából, mint Hatvany Lajos és Szilasi Vilmos (SZÁSZ 1980, 79). Budapesten folyamatosan, szinte évente mutatták be a darabjait, s jelentős részüket könyv formájában is kiadták. A húszas évek közepéig közel negyven hazai folyóirat közölt Hofmannsthal-művet vagy róla szóló írást. Tanulmányai és esszéi közül csak a Chandos-levél és *A költő és a ma* című munka jelent meg. A vásárló közönség érdeklődését mutatja, hogy az 1914-es kiadást még három kiadás követte, 1919-ben, 1920-ban és 1921-ben.

A legjelentősebb és legkorábbi esztétikai visszhangok közé tartozik *A lélek és a formák* Lukács Györgytől, amelynek magyar kiadása 1910-ben, német kiadása pedig 1911-ben jelent meg. A magyar kiadásban is leközölt, Popper Leóhoz írt levél hivatkozik Hofmannsthal *Levél* című művére, amely alighanem az egyik fő inspiráló forrása lehetett az egész lukácsi esszesorozatnak. Az esszében található további hivatkozások a hofmannsthal művek beható ismeretéről tanúskodnak (LUKÁCS 1997, 33, 41, 164). Lukácsnak ez a korai műve és a róla folytatott feltételezhető bécsi beszélgetések ugyancsak közvetíthették a hofmannsthal esztétikai gondolkodás sajátosságait József Attila felé. Ezt támasztja alá Kassák Lajos visszaemlékezése, aki szerint József Attila Lukács Györggyel és Balázs Bélával főleg filozófiáról beszélt: „Ettől a társaságtól sokat tanult és nagy biztatással segítették fejlődése útján. Nem annyira a költészet, mint inkább a filozófia és a társadalomszemlélet útvesztőiben voltak segítségére Lukácsék. Eszmei és formai hatásuk élete végéig fellelhető József Attila teoretikus írásaiban.” (KASSÁK 1975, 229). Ebben az összefüggésben vizsgálva a kapcsolatukat, okkal feltételezhető, hogy József Attila olvasta két pártfogójának fontosabb műveit, beleértve *A lélek és a formák* című esszékötetet is.

JÓZSEF ATTILA ÉS HUGO VON HOFMANNSTHAL

Minthogy Németh Andor életművében, kiváltképpen pedig a bécsi tartózkodásához kapcsolható publikációiban kimutathatóak hofmannsthal hatások, ezért – mint erre már rámutattam – közvetlenül adódik az a következtetés, hogy a fiatal költővel folytatott bécsi vitáiban egyes hofmannsthal érvek már felbukkanhattak. Emellett a fentebb felvázolt tények alapján valószínűsíthető, hogy József Attila legkésőbb Bécsben elolvasta *A lélek és a formákat*, mely egyebek mellett megmutatja az osztrák költő és drámaíró fontosságát. Harmadsorban Ignóus és Hatvany is kiválóan ismerték Hofmannsthal, s meglehet, hogy bécsi beszélgetéseik során József Attilát valamelyest bevezették az életművébe. Ám mindentől függetlenül is valószínűtlen, hogy a költészetet mindig széles körben tanulmányozó József Attila az osztrák irodalom vezéralakjának gyűjteményes kiadásokban is hozzáférhető műveiből ne olvasott volna, amikor azt mint élő klasszikust a bécsi színházakban játszották, művei közkézen forogtak és az *Atlantis* kávéházban éppúgy emlegették a nevét, mint egyetemi előadások keretében. Az életrajzi és költészetesztétikai rokonság is felkelthette József Attila figyelmét, hiszen Hofmannsthal is csodagyerekként indult: formai tökélyre törekvő verseit már gimnazista korában közölték. Filológiai bizonytalanság tehát csak a hofmannsthal művek olvasásának pontos kezdetét övezi, megismerésük ténye nehezen vitatható. József Attila költészetének számos motívumát ugyanis, úgy tűnik, éppen *A költészet és a ma* című előadás szövegére vezethetjük vissza.

A *költő és a ma* egyik különösen fontos gondolatának kibontakozása Shakespeare *Hamlet* című drámájából a színház feladatát megjelölő szövegrész parafrázisával, a költészetre és a költőre való átírásával indul: „[...] tudatában van annak, hogy a kort ő hordja magában, hogy ő a mindenki képe, a mindenki képviselője [...]” (HOFMANNSTHAL 1921, 32). Ezt a képet a nyelv sok részből való összeállítására, szövedékszerűségére hivatkozva így építette fel a szöveg korábbi részében: „De a szövedékeken még finomabb szálak futnak keresztül, és ha nincs szem, mely meglássa, az ő szeme meg nem tagadhatja ezeket. Benne a jelen megmagyarázhatatlan módon átszőődik a múlttal; testének pórusaiban bizserg az eltelt napok, távoli, soha nem ismert apák és ősök, eltűnt népek, lemorzsolts korok átszarmazott élete [...]” (HOFMANNSTHAL 1921, 20). Ez a rész nemcsak *A Dunánál* egyik fő gondolatmenetét előlegezi meg, hanem még az ott használt képek szerkezetéhez is nagyon közel áll. A távoli ősöknek ezt a misztikus érzetét, felvállalását már Brichta Cézár is megverselte, akinek verse így szintén intertextuális kapcsolatban áll az osztrák költő művével és *A Dunánál* című költeménnyel (LENGYEL 1980, 205–312), és akinek kötetéről történetesen József Attila írt recenziót 1928-ban, külön kiemelve az *Én őseim* című költeményt. Brichtáról ugyancsak bizvást feltételezhetjük, hogy magyarul olvasta Hofmannsthal írását az 1914-től kezdve megjelent kiadásokban.

Az a József Attilának kedves gondolat, hogy a világ dolgai és eseményei a költő elméjében állnak össze rendbe vagy harmóniába, ugyancsak előfordul Hofmannsthalnál is: „Fájdalmi nem mások, mint a dolgoknak benne keletkezett konstellációi, konfigurációi, és értelmüket kibogozni nincs ereje elegendő. Csak azért tesz-vesz szüntelenül, mert harmóniákat keres önmagában, keresi a világ összhangzását, mely ő benne él. Csak az kell, hogy legmagasztosabb óráiban összeállítsa a dolgokat, s amit ő egymás mellé tesz, az már harmonikus.” (HOFMANNSTHAL 1921, 23.) Az alább elemzendő, „Nyelvünk ízei gazdagon kiforrtak” kezdetű József Attila-töredék éppen a – mérnöki – fogalmi és a költői gondolkodás szembeállításának keretében taglalja a nyelvi lehetőségeket.

Amikor József Attila kiemelt helyen foglalkozik első költészetbölcseletében a „dolog” meghatározásával, akkor, úgy tűnik, „A dolgokhoz!” jelszót hangoztató fenomenológia (SAFRANSKI 2000, 110) és Pauler Ákos filozófiája mellett a hofmannsthal-i poétikus prózából is ihletet merít saját filozófiai értekező prózájához. Hofmannsthal ugyanis többször tárgyalja a költő és a dologi világ viszonyát, és a nyelv mágikus funkciójának eltűnése mellett éppen ez a másik alapvető gondolatmenet, ami *A költő és a ma* című előadását összekapcsolja a négy évvel korábbi Chandos-levéllel.

Hofmannsthal gazdagon részletezve építi fel azt a képet is, melyben a költő helyzetét olyan kolduséhoz hasonlíttja, aki fel nem ismert emberként, nincstelen idegenként él a saját házában. Ez az *Eszmélet* VI. versszakában szereplő képet előlegezi meg, arról az emberről, aki a saját „magának rakott házban” végül is megtűrt személyként él.

ADALÉKOK A KOMPRIMÁLT VERS KÖLTÉSZETBÖLCSELETI PROBLÉMÁJÁHOZ

József Attila nyelvi válságot nem élt át. Bécsi tartózkodása során egyszerre ismer-
te meg mélyebben a nyelvi válság alapvető dokumentumait és a válság származé-
kos esztétikai problémáit, melyek már gyakran elválaszthatatlanul összefonódtak az

avantgárd felvetette esztétikai kérdésekkel. A nyelv különböző rétegeinek és a hozzájuk tartozó vonatkoztatási tartományoknak a problémája azonban minthogy szorosan összefügg a sűrített vers eszményével, több helyen is felbukkan esztétikai és költői életművében. A filológiai bizonyítékok meglehetősen szórványosak, de összerakva egy trendet rajzolnak ki. Az egyik legfontosabb dokumentum az a rövid fejtegetése, mely a Nádass Józseffel folytatott első bécsi beszélgetésében hangzott el, s amely még nagyjából budapesti és szegedi tanulmányai alapján fogalmazódhatott meg benne: „Nem hiszek abban, hogy akár a legbonyolultabb élményt, gondolatot, emberi lelket ne lehessen tökéletes, a vers szabályait betartó költeményben kifejezni.” (NÁDASS 1957, 160.) A kijelentés nyelvi optimizmusáról is tanúskodik. Hasonló optimizmusról tesz tanúbizonyságot jóval később a „Nyelvünk ízei gazdagon kiforrtak” kezdetű töredékében. Ezt a töredéket az első összkiadás szerkesztői Szántó Judit emlékezése alapján 1934-re datálták, nyelvfilozófiai-esztétikai tartalma, valamint két utolsó mondatának szociológiai kitételei alapján azonban valószínűbbnek látszik, hogy 1935-ből, esetleg 1936-ból való. A töredék azért is jelentős, mert szembeállítja a mérnöki nyelvi tevékenységet a költői tevékenységgel: „A magyar szóból finom műszer lett, zajtalan sebességű gép, mellyel a mérnöki elme könnyedén alakíthatja fogalmait. De a lélek homályos vidékeit is lágyan kiemeli mélyeiből költőink ihlete.” (JÓZSEF 1958, 272.) Ez a rész emlékeztet Németh Andor *Kommentárjának* hofmannsthal-i ihletésű soraira, mely a fogalmi-tudományos nyelvhasználatot szembeállítja a poétikus-mágikussal. Másrészt kritikai és önkritikai attitűdöt is jelent „a költő a lélek mérnöke” divatos szocialista toposzával szemben. József Attilának ez az igen tömör prózai *ars poeticája* a tudatalatti megszólaltatásának törekvéséről tanúskodik, és ebben a vonatkozásban megelőlegezi a verses *Ars poetica* ama állítását, hogy a költő túlléphet az értelmén, ha a lélek legmélyebb, „homályos” vidékeit is el akarja érni.

A nyelvi válság, kiváltképpen a Chandos-levél képviselte formában, olyan vonatkoztatási válság is volt, melynek folytán egy költő és író elvesztettnek hitte nyelvi alkotóképességét. Ez azután, ahogy azt Hofmannsthal *A költő és a ma* című írása is mutatja, egyrészt a nyelv különféle vonatkoztatási tartományainak tudatosításához, a költő és a dologi világ viszonyának újrafogalmazásához, másrészt a valóság új tartományainak felfedezéséhez, illetve fogalmának átalakulásához vezetett. József Attilát és Németh Andort kiváltképpen a költői nyelvnek a már Hofmannsthal által is felpanaszolt elszegényedése, mágikus-bűvölő erejének megcsappanása foglalkoztatta, a költői én és a társadalom viszonyának, valamint az avantgárd újabb irányzatainak kontextusában. József Attila számára – költeményei és a nézeteit tükröző források alapján – Bécsben a fő dilemma az volt, hogy a lehető legőszintébben fejezze ki érzéseit kötött formában, éspedig a nyelv ősi, mágikus erejének segítségével, de anélkül, hogy a külső, tárgyi világ rendjében való pontos eligazodásról lemondana. A kezdeti időszakban, saját hangjának megtalálása során a feladat első részének megoldásában nagyobb sikert ért el expresszív nyelvi eszközök bevetésével, de ekkor sem tévesztette szem elől, hogy a dologi világ felismert rendjének is méltó szerepet kell kapnia verseiben. A későbbiekben azután mindinkább rátalált arra, ahogyan a különböző valóság-tartományok a költészetben egymáshoz kapcsolhatóak, amint azt például az 1929 elején született *Tiszazug* című vers kezdő sorai is mutatják: „A báránybunda árnyakat / tűlevelű fák fércelik, / szalad a puli pillanat, / fagyon koppantja körmeit.” E részletben egybeolvad a belső időérzet szubjektivitása és az a látott és megélt külső környezet – a tűlevelű fák, a fagyos talajon előrohanó pulikutya képe –, ahol a költői ént elfogta

az idő gyorsulásának érzése, amely csak még inkább kiemeli a paraszti porta és falu mélységes elmaradottságát.

Az a költészetbölcseleti felismerés, hogy ez az irodalmi műfaj képes leginkább egye-
síteni a nyelvben adott különféle vonatkoztatási tartományokat, már Hebbelnél meg-
jelent. Ő azért döntött fiatalon a költészet mellett, mert úgy látta, hogy ez az egyedüli
művészeti ág, mely képes egységbe fogni a természetet, a társadalmat és az embe-
ri lelket.

VILÁGHIÁNY – EGY HEBBELI MEGFOGALMAZÁS PARAFRÁZISA

József Attila első költészetbölcseletének középpontjában az ihlet fogalma áll. Jó érzék-
kel vette észre, hogy a korábbi esztétikák e témáról keveset vagy semmit sem monda-
nak. Az ihlet e kiemelt tárgyalásához Bécsben egyrészt úgy kapott ösztönzést, hogy
többféle változatban szembesült azzal a problémával, milyen szerepe van a költő sze-
mélyiségének a költészetben. A másik szál az ihlet gondolata felé a világhiány fogal-
ma, mivel az ihlet előtti, az azt előkészítő állapotot jelöli.

A világhiány fogalmát József Attila Bécsben alkotta meg, amint ez Németh Andor
visszaemlékezése alapján egyértelműen állítható (NÉMETH 1989, 39). Az egyik lehe-
tőség az, hogy közvetlenül Friedrich Hebbel naplójában olvasta az ihlet állapotában
a világot mint köpenyt magára terítő költőről szóló aforizmát, és ebből a költői kép-
ből vezette le a fogalmat, de az is elképzelhető, hogy más, közbülső forrásból ismerte
meg az aforizmát, a legvalószínűbb Hofmannsthal *A költő és a ma* című írása, melyet
József Attila talán már Budapesten, de Bécsben szinte biztosan elolvasott. A világ és
az ihlet fogalmának hebbeli összefűzése ugyanis Hofmannsthal érdeklődését is fel-
keltette. Emellett a hebbeli életmű felé vezető további útvonalak is valószínűsíthető-
ek. Az egyik ilyen útvonalnak tekintem azt a már fentebb említett, nagyon is kézenfek-
vő lehetőséget, hogy József Attila ekkorra már elolvasta Lukács György *A lélek és a
formák* című esszéjét, aki Hofmannsthalnál többet hivatkozik Hebbelre. „A Tragé-
dia metafizikája. Paul Ernst” című esszé utolsó részében Lukács Hebbellel hasonlíttja
össze Paul Ernstet, és kiemeli, hogy az előbbinél „az életmű magva a költőiség psi-
chológiája” (LUKÁCS 1997, 227). Ugyanebben a műben Hebbel *Naplóira* is hivatkozik.
Lukács még két másik esszéjében utal Hebbelre, így a Hofmannsthallal szoros kap-
csolatban álló Stefan Geörgéról szóló írásában is (LUKÁCS 1997, 111, 121).

A költő és a ma című előadásában Hofmannsthal ekképpen használja fel Hebbel
említett aforizmáját a világ fogalma és a költészet közötti viszonyról: „Mert költeni –
Hebbel mondja ezt valahol a naplójában – költeni annyit tesz, mint a világot köpenyül
vállunkra keríteni és melegedni alatta.” (HOFMANNSTHAL 1921, 18.) Hofmannsthal fejből
idézik ugyan, de a lényegét tekintve nem pontatlanul. A hebbeli megfogalmazásban az
Universum (világegyetem) fogalma szerepel: „Költeni, általában formát adni annyit tesz,
hogy a világegyetemet köpenyül magunkra terítjük, és úgy belebugyoláljuk magunkat,
hogy a legtávolabbi és a legközelebbi egyformán melegít bennünket.” (HEBBEL 1963,
256.) Hebbel a *Naplók* esztétikai fejtegetéseiben másutt is használja a „világ” fogal-
mát, ez esztétikájának egyik kulcsfogalma (HEBBEL 1963, 118, 134).

A hebbeli kép értelme szerint a költő az ihlet állapotában kerül ily szoros kapcsolat-
ba a világgal. Ha viszont a költő nincs az ihlet állapotában és még nem ír verset, akkor
– a Hebbel használta kép logikáját követve – a világhiány állapotában van, „fázik”, ami

egy kellemetlen érzés számára. A hiányérzet miatt kényszerűen újra és újra elérendő állapot számára az ihletettség. A világtól való eltávolodottság nyelvileg is kifejeződik, amennyiben a költő – keresve az ihletet – távol kerül a szavak ama referenciális tartományától, mely éppen a tárgyi világot öleli fel, és ekképpen ahhoz kerül közel, hogy egy másik, jobban áhított vonatkoztatási tartományba és ezzel ihletett állapotba jusson: költőnek lenni világiányt jelent, mert a nyelv, a költői nyelv nem elsősorban a tárgyi világra referál, és az alkotó az ihlet tárgyának keresése során eltávolodik a világnak ettől a részétől. Hátralép, hogy nagyobb távlatból vizsgálódjék. Itt van a később sokat emlegetett „alanyi gondolkodás” kategóriájának egyik gyökere is, melyet József Attila filozófiai és esztétikai írásaiban a „tárgyi gondolkodással” szembeállítva használ.

József Attila a bécsi időszakban a fogalomnak ezt az állapotleíró aspektusát érvényesíti, és úgy gondolja, hogy egy költő eleve a világiány állapotában van. Ezért találó módon jellemzi vele költő és kritikus barátjának, Németh Andornak az elesettségét. A világiány ugyanis – a praktikus élet oldaláról nézve – nagyon is fogékonyra teszi alanyát a mindennapi élehetetlenségre (NÉMETH 1989, 423). Az ihlet állapota értelemszerűen nem a versekben való szellemi tartózkodással egyenlő, amikor a befogadó engedi magára hatni a verset, hanem azzal az ehhez képest módosult állapottal, amikor a költő a saját belső világa felől elindul a tárgyi világgal való találkozás felé, hogy kifejezze magát. Ezt az ihlet előtti mozzanatot hozza fel József Attila példaként a Halász Gáborhoz írott, sokat idézett levelében is: „Pl.: nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán »jőljön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát [...]” (JÓZSEF 1976, 318.) A költőnek nem kell azonban kilépnie nyelvi közegéből vagy kikapcsolnia a hagyományos nyelvi logikát, hanem csak egymáshoz kell kötnie két vagy több vonatkoztatási tartományt. Ez a lehetőség adott a nyelvben, de többnyire keményen meg kell érte dolgozni, és ennek során, de természetesen nemcsak ebből, megszületik maga a vers. A többféle vonatkoztatási tartomány sikeres összekapcsolása a sűrített vers egyik előfeltétele.

A világiány fogalmát József Attila 1928-ban írt költészetesztétikájában már tágabb értelemben és némileg elvontabb jelentéssel használja. Ez a változtatás azonban nem lép túl azon a lehetőségen, amit e szóösszetétel az általa jelzett fogalom tartalmának leírásához közvetlenül kínál. E kéziratban maradt művében ugyanis az egzisztencia szükségleteként határozza meg (JÓZSEF 1995, 124–127), tehát ismét csak hiányként.

IRODALOM

- ACZÉL Géza 1999. *Kassák Lajos*. Budapest: Akadémiai.
- BOKOR László 1963. József Attila Bécsben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXVII. évf. 1963/6. sz.
- BOMERS, Jost 1991. *Der Chandosbrief: Die Nova Poetica Hofmannsthals*. Stuttgart: M&P.
- BROCH, Hermann 1988. *Hofmannsthal és kora. Szecesszió vagy értékvesztés?* Budapest: Helikon.
- CESARANI, David 1998. *Arthur Koestler: The Homeless Mind*. London: Heineman.
- CONGDON, Lee 1991. *Exile and Social Thought. Hungarian Intellectuals in Germany and Austria, 1919–1933*. Princeton: Princeton University Press.
- FEHÉR M. István 2003. *József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája*. Pozsony: Kalligram.
- GADAMER, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat.
- HEBBEL, Friedrich 1959. *Ein Lesebuch für unsere Zeit*. Weimar: Volkverlag.
- HEBBEL, Friedrich, 1963. *Tagebücher*. Stuttgart: Reclam.
- HOFMANNSTHAL, Hugo von 1921. *A költő és a ma. Levél*. Budapest: Athenaeum.
- HOFMANNSTHAL, Hugo von 1979. Reden und Aufsätze I. 1891–1913. In *Gesammelte Werke*. Frankfurt am Main: Fischer.

- HOFMANNSTHAL, Hugo von 1991. *Erfundene Gespräche und Briefe. Sämtliche Werke XXXI.* Hrsg.: Ellen Ritter. Frankfurt am Main: Fischer.
- HONT Ferenc 1957. Szeged–Budapest–Párizs. In Szabolcsi Miklós (szerk.): *József Attila emlékkönyv.* Budapest: Szépirodalmi.
- IGNOTUS 1969. *Válogatott írásai.* Vál.: Komlós Aladár. Budapest: Szépirodalmi.
- IGNOTUS Pál 1989. *Csipkerózsa.* Budapest: Múzsák.
- JÓZSEF Attila 1958. *Összes művei III. Cikkék, tanulmányok, vázlatok.* Szerk.: Szabolcsi Miklós. Budapest: Akadémiai.
- JÓZSEF Attila 1971. *Összes versei.* Sajtó alá rend.: Szabolcsi Miklós. Budapest: Szépirodalmi.
- JÓZSEF Attila 1976. *Válogatott levelezése.* Sajtó alá rend.: Fehér Erzsébet. Budapest: Akadémiai.
- JÓZSEF Attila 1995. *Tanulmányok és cikkek, 1923–1930. I–II.* Szerk.: Horváth Iván et al. Budapest: Osiris.
- KASSÁK Lajos 1975. *Csavargók, alkotók. Válogatott irodalmi tanulmányok.* Vál.: Ferenc Zsuzsa. Budapest: Magvető.
- KASSÁK Lajos 1983. *Válogatott művei. Versek, tanulmányok.* Vál.: Sík Csaba. Budapest: Szépirodalmi.
- KOVÁCS György 1957. Bécsi emlékek József Attiláról. In Szabolcsi Miklós (szerk.): *József Attila emlékkönyv.* Budapest: Szépirodalmi.
- KOESTLER, Arthur 1996. *Nyílvessző a végtelenbe.* Budapest: Osiris.
- KOESTLER, Arthur 1997. *A láthatatlan írás.* Budapest: Osiris.
- KOOPMANN, Helmut 1997. *Deutsche Literaturtheorien zwischen 1880 und 1920: Eine Einführung.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- KÖNIG, Christoph 2001. *Hofmannsthal: Ein moderner Dichter unter den Philologen.* Göttingen: Wallstein.
- LE RIDER, Jacques 1995. *Hugo von Hofmannsthal: Historicisme et modernité.* Paris: Presses Universitaires de France.
- LENGYEL András 1980. Brichta Cézár, József Attila és „A Dunánál”. In Szabolcsi Miklós – Erdődy Edit (szerk.): *József Attila útjain.* Budapest: Kossuth.
- LUKÁCS György 1997. *A lélek és a formák. Kísérletek.* Szerk.: Hévízi Ottó, Sziklai László. Budapest: Napvilág – Lukács Archivum.
- NÁDASS József 1957. Néhány emlék tizenkét esztendőből. In Szabolcsi Miklós (szerk.): *József Attila emlékkönyv.* Budapest: Szépirodalmi.
- NÉMETH Andor 1973. *A szélén behajtva. Válogatott írások.* Sajtó alá rend.: Réz Pál. Budapest: Magvető.
- NÉMETH Andor 1989. *József Attiláról.* Sajtó alá rend.: Réz Pál. Budapest: Gondolat.
- PASCHER, Manfred 1996. *Az újkantianizmus gyakorlati filozófiája. Történeti bevezetés.* Debrecen: Latin Betűk.
- PÉTER László 2000. *József Attila nyomában. Válogatott írások.* Budapest: Argumentum.
- RÉZ Ádám 1973. Utószó. In NÉMETH 1973.
- SAFRANSKI, Rüdiger 2000. *Egy némethoni mester. Heidegger és kora.* Budapest: Európa.
- SÁNDOR Pál 1957. Emlékeim József Attiláról. In Szabolcsi Miklós (szerk.): *József Attila emlékkönyv.* Budapest: Szépirodalmi.
- SZABOLCSI Miklós (szerk.) 1957. *József Attila emlékkönyv.* Budapest: Szépirodalmi.
- SZABOLCSI Miklós 1977. *Érik a fény.* Budapest: Akadémiai.
- SZABOLCSI Miklós – Erdődy Judit (szerk.) 1980. *József Attila útjain.* Budapest: Kossuth.
- SZÁNTÓ Judit 1986. Napló és visszaemlékezés. Budapest: Múzsák.
- SZÁSZ Ferenc (Hrsg.) 1980. Hugo von Hofmannsthal und Rainer Maria Rilke in Ungarn. Bibliographie, Budapest: Beiträge zur Germanistik 7, Budapest.
- SZÍVÓS Mihály 1995. Válság és eszmélet. József Attila filozófiai fejlődésének vázlata 1935-ig. In Tasi József (szerk.) „A Dunánál”. *Tanulmányok József Attiláról.* Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.
- TASI József 1996. *József Attila könyvtára és más tanulmányok.* Budapest: Ecriture.
- TVERDOTA György 1981. Attila Bécsben. Két emlékezés. *Budapest, 4.*
- TVERDOTA György 1987. *Ihlet és eszmélet.* Budapest: Gondolat.
- TVERDOTA György 1992. A névvarázs poétikája. *Helikon, 3–4.*